

فاطمه حیدری

رییس اداره برنامه‌ریزی و نظارت اداره کل موزه‌های کشور

۴۰

مسجد جامع کاشان، گذری بر شکل‌گیری مساجد

تاریخچه شکل‌گیری مساجد

پیشینه ساخت مسجد به روزگار نخستین پدیدار شدن اسلام در مدینه می‌رسد. با گسترش اسلام در ایران در سده‌های نخست، مسجد یکی از اندام‌های درونی شهر و روستا محسوب شده، که چون شکل ویژه‌ای داشت از دیگر ساختمان‌ها باز شناخته می‌شد و از این‌رو است که همه مساجد در مرکزی‌ترین بخش شهر قرار داشت. الگوی بنیادی نخستین مسجد توسط پیامبر گرامی اسلام بنا نهاده شد، مسجدی با پلانی ساده به همراه شبستان ستوندار، حیاط مرکزی و فضایی جهت اقامت ساده و بی‌پیرایه پیامبر و یارانش با استفاده از ستون‌هایی از تنه خرما و مصالحی از لاشه سنگ (خشکه چینی بدون ملات). با گسترش شهرها و روستاها، معماری مساجد نیز دچار تحول گردید و در زمان سلجوقیان، مسجدها به شیوه چهار ایوانی ساخته شدند و برخی از مسجدهای شبستانی به چهار ایوانی تبدیل شدند و اندام‌های بنیادی مسجد هم‌چون: گنبدخانه، ایوانی در پیش آن، ایوان پشت درآیگاه، شبستان ستوندار، گلدسته، میانسرا، هشتی و دالان، که در گذشته کمابیش وجود داشتند، در کنار هم پدید آمدند. مساجد مهم‌ترین بناهای هر شهر و روستا هستند، که همواره نقش مهمی در زندگی مسلمانان داشته‌اند. اقامه نماز جمعه، مراسم مذهبی، ایراد خطبه‌ها و تدریس در مساجد انجام می‌گرفت؛ زیرا مسجد بهترین مکان برای ابلاغ فرامین حکومت به مردم بود. اغلب مساجد در مرکز شهرها، نزدیک بازارها و محدوده دارالحکومه ساخته می‌شدند. در نقشه مساجد، از قرن ۴ هجری دگرگونی‌هایی به وجود آمد و بر اساس آن، مساجد متفاوت در شهرها احداث شد. یک ایوانی، دو ایوانی، چهار ایوانی و ترکیب چهارطاق بوده که معماران دوره اسلامی آنها را از شیوه‌های عهد اشکانی و ساسانی

اقتباس کرده‌اند. یکی دیگر از اندام‌های وابسته به مسجد، روغن‌گیری و روغنکشی بود که روغن چراغ‌های آنرا فراهم می‌کرد. خصوصیات مساجد اولیه هم‌چون مسجد جامع فهرج، مسجد جامع دامغان، مسجد جامع نایین، مسجد جامع شوشتر، مسجد جامع دزفول و ... (۱) سادگی و بی‌پیرایگی و دوری از هرگونه تزئین و زینت مادی و دنیوی (۲) حیاط مرکزی مربع شکل و وجود رواق‌هایی یک ردیفی ساده در اطراف حیاط مرکزی و پرهیز از ارتفاع زیاد (۳) استفاده از مصالح بوم آورد در ساخت مساجد و کف‌سازی آنها با لوثینه یا خاک کوبیده، سفت شده و پوشش آن با فرش یا بوربا

گونه‌شناسی انواع مساجد

(۱) مسجد چهار طاقی: که همان آتشکده‌هایی هستند که بعدها مسجد شدند، مانند: مسجد یزد خواست، مسجد اردستان، مسجد جامع کاشان (۲) مساجد با ترکیب چهارطاق و ایوان (۳) مسجد با شبستان ستوندار مانند: مسجدهای شیوه خراسانی و پس از آن در شیوه اصفهانی، مسجد و کیل و آدینه بناب (۴) مسجد یک ایوانی: اولین بار اشکانیان که در سرزمین‌های بین دریاچه آرال و خزر زندگی می‌کردند، این مهارت را با خود به بین‌النهرین آوردند و در کاخ "اشور" و "هاترا" به کار گرفتند، و ایوان از آنجا به معماری ساسانی انتقال یافت. این مساجد دارای یک میانسرا و یک ایوان می‌باشند. مانند: مسجد جامع نیریز، قرن ۴ هجری، که بعدها با تغییراتی که در آن صورت گرفته به دو ایوانی تبدیل شده

است.

۵) مسجد دو ایوانی: که دارای یک میانسرا و دو ایوان در برابر هم و رویاروی قبله می‌باشد. مانند: مسجد ملک زوزن در خواف

۶) مسجد چهار ایوانی: که دارای یک میانسرا و چهار ایوان در چهار پهلوئی آن می‌باشد. بیشتر مساجد دارای آسمانه خمیده هم‌چون طاق گنبد می‌باشند. البته در ایران مسجدهای با آسمانه تخت کم نیست. مانند: مسجد ابیانه، مسجد ملارستم مراغه، مسجد بناب و... نمای درون مساجد و میانسرای آن و سر در آن همواره جایگاه پدیدار شدن زیباترین شاهکارهای آذینی از آجرکاری، کاشیکاری، کاربندی، مقرنس و ... بوده‌اند. مانند: مسجد جامع زواره

مسجد جامع کاشان

در مرآت‌البلدان آمده است، مسجدی که در کاشان به اسم "جامع" معروف است، شهرت دارد که "صفیه خاتون" دختر "مالک‌اشتر" آن را بنا کرده است. دو محراب دارد که قبله یکی کج و قبله دیگری راست است، و دارای شبستان و گنبد و حوضخانه است و چند بار مرمت شده که تاریخ آنها معلوم نیست. این مسجد که کهن‌سال‌ترین بنای تاریخی کاشان است، در خیابان باباافضل و در محله میدان کهنه از محلات

قدیمی کاشان قرار دارد و دوره تاریخی آن به سلجوقیان،

ایلخانیان، زندیان می‌رسد که در تاریخ ۱۳۱۵/۳/۳۰ به

شماره ۲۵۲ در فهرست آثار ملی کشور به ثبت رسید.

این بنا داری گنبد آجری با مقصوره و ایوان مرتفع زیر

گنبد و صحن وسیع، دو شبستان بزرگ و یک شبستان

تحتانی در ضلع شمالی و حوضخانه در وسط می‌باشد.

ایوان اصلی که در ضلع غربی واقع است در بلندترین نقطه

تیزه طاق در حدود ۱۳/۸ متر و در قسمت همسطح با پشت

بام ارتفاع آن ۱۱/۲ متر است. در کنار دهانه ورودی، و در دو

سمت، دو ورودی فرعی می‌بینیم که هر دو منتهی به فضای

زیر ایوان و در نهایت به گنبدخانه می‌رسند. ایوان در دو طبقه

طراحی شده، که طبقه اول در حدود ۶/۷ متر و باقی در طبقه

دوم است. عمق ایوان از حیاط، در حدود ۷/۴ متر، که با دو

تویزه اصلی و پوشش کجاوه مانند با قوس نرمی که متعلق به

معماری بومی منطقه است، همراه شده و تزئینات آجرکاری

نسبتاً جدیدی زینت بخش آن است.

مناره آجری که در زاویه جنوب شرقی مسجد واقع گشته،

یگانه بنای تاریخ‌داری از جمله ابنیه مفصل کاشان در عهد

سلجوقی، که تاکنون باقی و برج مانده است.

در قسمت پائین مناره کتیبه سه سطری به خط کوفی با

آجر برجسته ساخته شده که این عبارت آن خوانده می‌شود:

پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی
مرآت‌البلدان جامع علوم انسانی

در باب بنای اولیه این مسجد گفته شده (امر بینائها القاضی الجلیل مجدالبناء حمد بلد ... فی شهر سنه ست و ستین و اربعمائه - ۴۶۶) است، که پیش از اسلام در این محل آتشکده بوده و پس از ایمان آوردن اهالی، آن را تبدیل به مسجد کرده‌اند. نکته دیگری که باید به آن اشاره کرد، دو پوسته بودن منار در بخش نما و سازه است. کتیبه‌های تاریخ‌دار بنا، قدیمی‌ترین تاریخ ثبت شده در بنا، ۴۶۶ ه.ق که در کتیبه‌ی مناره آجری است را نشان می‌دهد.

بانیان بنا

اولین بانی مسجد مشخص نیست؛ ولی مشهور است که صفیه خاتون، دختر مالک اشتر، این مسجد را بنا کرده است. بر اساس کتیبه‌های موجود، بانیان مرمت مسجد: "کریم‌خان زند"، "عبدالرزاق خان" حاکم کاشان، بوده‌اند. نام خطاطان: "عبدالکریم" و "ابن محمدحسین محمدکاظم اصفهانی"، در کتیبه‌های مربوط به این مرمت آمده است. محراب گچ‌بری شده شبستان را نیز، "استاد باقر اصفهانی" ساخته است.

سیر تحول بنا

این بنا بارها دچار خرابی‌های کلی و جزئی شده است و در هنگام مرمت و تجدید بنا، تغییر بسیاری در ساختمان و تزئینات آن داده‌اند. قدیمی‌ترین عنصر تاریخ‌دار مسجد، مناره آن است که متعلق به دوران سلجوقی است، در همین مناره شاهد خشت‌هایی به ابعاد $۳۲ \times ۳۲ \times ۷$ سانتی‌متر هستیم که اگر نتوان به قطع آن را متعلق به دوره‌ی دانست، می‌توان گمان را بر این گذارد که شاید متعلق به دوره آل‌بویه باشد که مشخصات این دوره را داراست. نکته دیگری که باید به آن اشاره کرد، بحث دو پوسته بودن مناره در بخش نما و سازه است. عنصر قابل تامل دیگر در مسجد، محراب آن است که از نظر ریخت شناسی، شبهه تعلق به دوران ایلخانی را ایجاد می‌کند. فقط این مناره و یکی از محراب‌های شبستان از آن دوره باقی مانده است. دو محراب دیگر این شبستان مربوط به قرن هشتم و قرن دوازدهم هجری قمری‌اند. زاویه‌ی این سه محراب با هم تفاوت دارد. محراب بزرگ دوره‌ی سلجوقیان، گچ‌بری نفیسی داشته که از مختصر آثار باقی مانده آن، آیه‌ای از سوره جمعه که در فضیلت جمعه و نماز جمعه نازل شده، در اینجا کشف شده است که این مسجد برای نخستین بار به نام جمعه جهت نماز جمعه در کاشان ساخته شده است.

متن آیه حک شده در محراب مسجد جامع در عکس قدیمی زیر بر گرفته از سوره جمعه، بر کتیبه محراب کوچک همان شبستان که مدتی بعد از محراب بزرگ، ساخته شده، این آیه قرآن نوشته شده. (ذالکم خیر لکم ان کنتم تعلمون قد نری تقلب وجهک فی السماء فلنولینک قبله ترضیها فول وجهک شطر المسجد الحرام و حیث ما کنتم فولو وجوهکم شطره و ان الذین اوتو الکتاب لیعلمون انه الحق من ربهم و ماالله بغافل عما یغلمون). با توجه به شان نزول این آیه که شامل امر الهی در تحویل جهت قبله مسلمین از بیت‌المقدس

به جانب کعبه است، موضوع اختلاف جهت دو قبله در مسجد جمعه کاشان تأیید می‌شود، زیرا که پیامبر اسلام(ص)، در سال دوم هجرت، وقت نماز جماعت در مسجد "بنی‌سلمه" مدینه، بر اثر نزول این آیه شریفه روی خود را از صخره به جانب کعبه بگردانید و به این جهت آن مسجد به "ذوقبلتین" مشهور شد و مفهوم آن نیز در اینجا اشاره بدان دارد که چون این محراب با رعایت دقایق شرعی و جهت‌یابی کامل ساخته شده، محراب قدیمی آن نباید مورد توجه نمازگزاران قرار بگیرد. بنابراین چنان به نظر می‌رسد که محراب بزرگ گچ‌بری دوره سلجوقی را عمداً خراب کرده باشند تا موجب اشتباه و گمراهی مسلمین نگردد. "مسجد جامع" چون در طی قرون متوالی چندین بار دچار خرابی‌های کلی و جزئی شده است، از این جهت هنگام مرمت و تجدید بنا تغییرات زیادی در ابنیه و تزئینات آن داده شده، ولی مهم‌تر از همه زبان‌های وارده از زلزله سال ۱۱۹۲ ه.ق بوده است. چنان‌که طبق تاریخ‌های موجود در کتیبه‌های مسجد، مرمت آنها که توسط "عبدالرزاق خان" حاکم کاشان انجام پذیرفته، بیش از ده سال بطول انجامیده، زیرا نخستین تاریخ این تعمیر که در پایان کتیبه قرآنی گچ‌بری شده محراب شبستان بزرگ، جنب بنای گنبد می‌باشد، بر آن نوشته شده: "ابن محمدحسین محمد کاظم اصفهانی فی ۱۱۹۴ عمل استاد باقر اصفهانی" و این کتیبه متعلق به زمانی است که به امر "کریم‌خان زند" کارگران ساختمانی از اصفهان و بلاد دیگر به کمک مردم شهر و دیار زلزله زده کاشان شتافتند. در کتیبه گچ‌بری دیگر که اشعار "سید احمد هاتف اصفهانی" ثبت شده، تاریخ ۱۱۹۶ خوانده می‌شود، و نیز آخرین تاریخ این تعمیرات در کتیبه گچ‌بری برجسته، بالای محراب زیر گنبد است، که چنین خوانده می‌شود: "بعد از خرابی زلزله باعث و بنی تعمیر عبدالرزاق خان کتیبه عبدالکریم ۱۲۰۷". کتیبه‌های گنبد، در داخل مقصوره گنبد از بالا تا پائین سه ردیف کتیبه نقاشی و گچ‌بری از این قرار موجود است و به طوریکه گفته شد همگی آنها مربوط به تعمیرات بعد از زلزله می‌باشد:

۱. کتیبه ۸ ضلعی فوقانی مشتمل بر آیات قرآن که با خط ثلث سفید رنگ بر زمینه آبی لاجوردی نوشته شده است .
۲. کتیبه قرآنی زیر مقرنس‌های چهار گوشه سقف گنبد و هم‌چنین بر سه جانب صفا‌های جناحین شمالی و جنوبی مانند کتیبه فوقانی به خط ثلث سفید بر زمینه آبی لاجوردی نوشته شده است .

۳. کتیبه گچ‌بری برجسته قرآنی اطراف محراب مقرنس‌کاری شده است که در سال ۱۲۰۷ هجری با آخرین تعمیرات بعد از زلزله به پایان رسیده است.
در شبستان تابستانی این بنا که در زیر شبستان زمستانی قرار دارد، طرح‌های بسیار زیبای کاشیکاری دیده می‌شود و درکف این شبستان آثاری از کوره‌های پخت ظروف چینی در گذشته کشف شده است و هم‌چنین وجود این کوره‌ها مربوط به سده‌های ۵ و ۶ ه.ق است که در دوره بندی تاریخی باید مد نظر داشت.